«QUTADG‘U BILIG» DOSTONIDA MA’RIFIY-TA’LIMIY G‘OYALARNING BADIIY IFODASI

Matyaqubova Zilola Xalilullayevna
Toshkent shahar 250 maktab o‘zbek tili fani o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada Yusuf Xos Hojibning XI asr turkiy adabiyoti va tafakkuri tarixida muhim o‘rin tutgan «Qutadg‘u bilig» dostonidagi ma’rifiy-ta’limiy qarashlar badiiy matn, obrazlar tizimi va didaktik bayon xususiyatlari bilan uzviy aloqada o‘rganiladi. Tadqiqotning asosiy e’tibori bilim va aqlning inson kamolotidagi vazifasi, axloqiy tarbiya, til va nutq mas’uliyati, adolat hamda jamiyat oldidagi burch g‘oyalarining qanday ifodalanishiga qaratiladi. Maqolada tarixiy-adabiy kontekstni hisobga oluvchi tavsifiy, matniy-tahliliy va qiyosiy yondashuvlardan foydalaniladi. Asarning markaziy ramziy obrazlari va ular o‘rtasidagi suhbatlar ma’rifiy fikrni yetkazuvchi badiiy mexanizm sifatida talqin qilinadi. Tahlil natijasida «Qutadg‘u bilig»dagi ta’limiy mazmun alohida nasihatlar yig‘indisi bo‘lib qolmasdan, obraz, dialog, qarama-qarshi tushunchalar va hikmatli ifoda orqali yaxlit g‘oyaviy-estetik tizim hosil qilishi asoslanadi. Maqola dostonning ma’rifiy merosini bugungi ta’lim-tarbiya masalalari bilan bog‘lash imkoniyatlarini ham ko‘rsatadi; bunda tarixiy matnni zamonaviy tushunchalar bilan aynanlashtirmaslik, balki uning davriy xususiyatlarini saqlagan holda talqin etish zarurligi ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar. Yusuf Xos Hojib, «Qutadg‘u bilig», ma’rifat, ta’lim-tarbiya, axloq, bilim, aql, adolat, didaktik doston, ramziy obraz, turkiy adabiyot, ma’naviy kamolot.

Kirish

XI asr turkiy yozma adabiyoti taraqqiyotida Yusuf Xos Hojibning «Qutadg‘u bilig» dostoni alohida mavqega ega. Asar turkiy tilda yuksak badiiy shaklda yaratilgan didaktik-falsafiy yodgorlik bo‘lish bilan birga, o‘z davrining siyosiy, axloqiy, ijtimoiy va ma’rifiy qarashlarini aks ettiruvchi muhim manbadir. Uning nomi odatda «saodatga eltuvchi bilim» mazmuni bilan izohlanadi; bu izoh asarning markazida bilim, to‘g‘ri fikrlash, axloqiy mas’uliyat va farovon hayot masalalari turganini anglashga yordam beradi. «Qutadg‘u bilig»ni faqat hukmdorga atalgan pandnoma yoki davlat boshqaruviga oid qo‘llanma sifatida cheklab talqin etish uning inson tarbiyasi, ma’rifat va odob haqidagi kengroq mazmunini to‘liq ochmaydi.

Dostonning o‘ziga xosligi shundaki, undagi qarashlar quruq nazariy bayon shaklida emas, balki obrazlar munosabati, savol-javob, nasihat, munozara va ramziy qarama-qarshiliklar orqali beriladi. Shu sababli asarning ma’rifiy mazmunini o‘rganish uchun unda qanday g‘oyalar ilgari surilganini sanab o‘tishning o‘zi yetarli emas. Bu g‘oyalar qanday badiiy vositalar bilan ifodalanganini, qahramonlarning vazifasi va suhbatlar tuzilishi o‘quvchiga qanday ta’sir ko‘rsatishini ham tahlil qilish zarur. Aynan shu jihat ma’rifiy mazmunning badiiy ifodasi masalasini dolzarb qiladi.

Maqolaning maqsadi — «Qutadg‘u bilig» dostonidagi ma’rifiy-ta’limiy g‘oyalarning mazmunini aniqlash hamda ularning obrazlar tizimi, dialogik bayon va hikmatli ifoda orqali badiiy namoyon bo‘lish xususiyatlarini tahlil qilish. Maqsaddan kelib chiqib, quyidagi vazifalar belgilandi: asarning tarixiy-adabiy kontekstini qisqacha yoritish; ma’rifat va bilim tushunchalarining g‘oyaviy vazifasini ko‘rsatish; aql, adolat, qanoat va davlat ramzlari orqali berilgan tarbiyaviy qarashlarni sharhlash; til, xulq va ijtimoiy mas’uliyat masalalarini tahlil qilish; dostonning bugungi ta’limiy talqini uchun muhim bo‘lgan jihatlarni aniqlash.

Tadqiqot obyekti — Yusuf Xos Hojibning «Qutadg‘u bilig» dostoni. Tadqiqot predmeti esa dostondagi ma’rifiy-ta’limiy g‘oyalar va ularning badiiy ifoda shakllaridir. Maqolaning ilmiy ahamiyati

© 2026 London International Monthly Conference on Multidisciplinary Research and Innovation. All Rights Reserved.

ma'rifiy g'oyalarni alohida mavzular sifatida emas, balki dostonning poetik qurilishi, obrazlar tizimi va didaktik uslubi bilan bog'liq holda tahlil qilishga intilishida namoyon bo'ladi.

Mavzuning o'rganilganlik darajasi

«Qutadg'u bilig» uzoq vaqt davomida turkiy til tarixi, adabiyot, siyosiy tafakkur, axloq va ta'lim masalalari nuqtayi nazaridan o'rganib kelinadi. Asarning ilmiy nashrlarini tayyorlashda Reşid Rahmeti Aratning matn, tarjima va indeksga oid ishlari muhim o'rin tutadi. Arat tayyorlagan nashrlar matnni ilmiy tekshirish va keyingi tadqiqotlar uchun tayanch bo'lib xizmat qilgan. Robert Dankoffning ingliz tilidagi tarjimasi va tadqiqoti esa asarni turkiy-islomiy siyosiy-axloqiy tafakkur doirasida xalqaro ilmiy muomalaga olib kirgan manbalardan biridir (Arat, 1947; Arat, 1959; Dankoff, 1983).

O'zbek tilidagi tadqiqot va nashrlarda ham dostonning mazmuni, axloqiy qarashlari, tarbiyaviy imkoniyatlari va adabiy ahamiyatiga e'tibor qaratilgan. Boqijon To'xliyev so'zboshi bilan chop etilgan zamonaviy o'zbekcha nashr asar matnini bugungi o'quvchi uchun tushunarli shaklda taqdim etadi (Yusuf Xos Hojib, 2007). To'xliyevning «Qutadg'u bilig» va turkiy xalqlar folklori munosabatiga bag'ishlangan tadqiqoti asarni kengroq adabiy an'analar doirasida ko'rish imkonini beradi (To'xliyev, 2013). Umut Kayaning tadqiqoti esa dostondagi ta'limga oid qarashlarni alohida ko'rib, unda tarbiya, individual qobiliyat, savol-javob va bosqichma-bosqich o'rgatish kabi masalalarning mavjudligiga e'tibor qaratadi (Kaya, 2017).

Mazkur tadqiqotlar muhim ilmiy zamin yaratgan bo'lsa-da, ma'rifiy-ta'limiy g'oyalarni badiiy ifoda usullari bilan bog'liq holda, ya'ni g'oya va poetik shaklning bir-birini to'ldirishini markazga qo'yib tahlil qilish dolzarb bo'lib qolmoqda. Ushbu maqola ana shu masalaga e'tibor qaratadi. Bunda mavjud ilmiy xulosalar takrorlanishidan ko'ra, ularni matnning obrazlar tizimi, dialogik tuzilishi va didaktik nutq xususiyatlari bilan bog'lab izohlashga harakat qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda tarixiy-adabiy yondashuv, tavsifiy tahlil, matniy tahlil va qiyosiy talqin usullaridan foydalanildi. Tarixiy-adabiy yondashuv asarning XI asr turkiy-islomiy madaniy muhitida yuzaga kelganini hisobga olishga yordam beradi. Tavsifiy tahlil dostonning ma'rifiy mavzularini — bilim, aql, axloq, adolat, qanoat, nutq odobi va jamiyat oldidagi burchni — tartibli ravishda ko'rib chiqish uchun qo'llanadi. Matniy tahlil obrazlar va dialoglarning mazmun yaratishdagi vazifasini aniqlashga xizmat qiladi. Qiyosiy talqin esa dostonning o'zida berilgan qadriyatlarni keyingi pedagogik tadqiqotlarda ta'kidlangan ta'limiy masalalar bilan ehtiyotkorlik bilan solishtirish imkonini beradi.

Tahlilning asosiy tamoyili — asar mazmunini bugungi tushunchalar bilan to'liq tenglashtirmaslikdir. Doston o'z davrining ijtimoiy tuzilishi, hukmdorlik tasavvurlari va axloqiy me'yorlari bilan bog'liq. Shuning uchun undagi ta'limiy qarashlar zamonaviy pedagogik terminlarga avtomatik ravishda moslashtirilmaydi; aksincha, tarixiy mazmun saqlangan holda, bugungi kun bilan mazmunan tutashadigan jihatlar ko'rsatiladi. Maqolada tekshirilmagan baytlar so'zma-so'z iqtibos sifatida keltirilmaydi. Muayyan baytning matni yoki tartib raqami ishlatiladigan jurnal talabiga muvofiq, muallif foydalangan nashr bilan alohida solishtirilishi lozim.

Asosiy qism

1. Bilim va ma'rifat — inson kamolotining asosiy mezoni

«Qutadg'u bilig»ning g'oyaviy markazida bilimning inson va jamiyat hayotidagi o'rni turadi. Doston nomining o'ziyoq saodatga eltuvchi omil sifatida bilimni ko'rsatadi. Biroq asarda bilim faqat ma'lumot to'plash yoki amaliy mahorat egallash bilan cheklanmaydi. Bilim insonning voqelikni anglashiga, oqibatni oldindan ko'ra bilishiga, o'z xatti-harakatini boshqarishiga va boshqalarga nisbatan

© 2026 London International Monthly Conference on Multidisciplinary Research and Innovation. All Rights Reserved.

mas'uliyat bilan munosabatda bo'lishiga xizmat qiladigan ma'naviy kuch sifatida namoyon bo'ladi. Shu jihatdan ma'rifat aql, axloq va amaliy faoliyatni birlashtiruvchi tushunchadir.

Dostondagi bilim konsepsiyasi shaxsning ichki kamoloti bilan jamiyat farovonligini bir-biridan ajratmaydi. Bilimli kishi o'z manfaatini ko'zlash bilangina kifoyalanmasligi, o'z salohiyatini jamiyatga foyda keltirishga yo'naltirishi kerak. Bunday qarashda ta'limning vazifasi insonni kasb yoki lavozimga tayyorlash bilangina cheklanmay, uni mas'uliyatli, mulohazali va adolatni qadrlaydigan shaxs sifatida shakllantirishni ham qamrab oladi. Bu xususiyat dostonning didaktik tabiatini belgilovchi asosiy omillardan biridir.

Bilimning badiiy ifodasi ham muhim. Muallif ma'rifiy fikrlarni birgina mualliflik bayoni orqali emas, balki qahramonlar o'rtasidagi suhbat va mulohazalar vositasida rivojlantiradi. O'quvchi tayyor hukmni qabul qiluvchi tomoshabin bo'lib qolmay, suhbatlar ketma-ketligi orqali fikr yuritishga undaladi. Savol, javob, dalillash va nasihat shakllarining almashib kelishi bilimni faol anglash jarayoniga aylantiradi. Demak, dostonning didaktik xususiyati faqat undagi pandlarda emas, balki pandni o'quvchiga yetkazish usulida ham ko'rinadi.

Bilim va aql o'rtasidagi munosabat ham alohida e'tiborga loyiq. Bilim voqea-hodisalar haqidagi tasavvurni kengaytirsa, aql bu bilimdan to'g'ri foydalanish, uni vaziyatga mos qo'llash va qaror oqibatini baholash imkonini beradi. Shu ma'noda ma'rifatning mezoni faqat ko'p bilish emas, balki bilganini oqilona va axloqan to'g'ri ishlata olishdir. Bu fikr dostonning boshqaruv, insonlararo munosabat va shaxsiy odob haqidagi mulohazalarida o'zaro bog'liq holda ko'rinadi.

2. Ramziy obrazlar tizimida tarbiya va ma'rifat

«Qutadg'u bilig»ning muhim badiiy xususiyatlaridan biri — asosiy g'oyalarni ramziy obrazlar orqali ifodalashidir. Kuntug'di, Oyto'ldi, O'gdulmish va O'zg'urmish obrazlari adolat, davlat-saodat, aql-idrok va qanoat kabi tushunchalar bilan bog'lanadi. Bu obrazlar oddiy qahramonlar sifatida emas, balki muayyan axloqiy-falsafiy qarashlarni suhbat va munosabatlar orqali ochib beruvchi badiiy timsollar sifatida faoliyat ko'rsatadi. Ularning o'zaro muloqoti orqali dostonning ma'rifiy mazmuni bir necha tomondan yoritiladi.

Kuntug'di obrazi bilan bog'liq adolat g'oyasi ma'rifatning ijtimoiy mezonini ko'rsatadi. Adolat faqat hukmdorga xos fazilat emas; u qaror chiqarish, boshqalarning haq-huquqini tan olish va jamiyatdagi muvozanatni saqlashning axloqiy shartidir. Bunda ma'rifat adolatni anglash va uni amalda qo'llash uchun zarur bo'lgan aqliy-axloqiy tayyorgarlik sifatida namoyon bo'ladi. Bilimdan mahrum yoki o'z manfaatini umumiy manfaatdan ustun qo'yadigan rahbar adolatli qaror qabul qilishda qiynaladi. Shu tariqa asarda bilim, axloq va boshqaruv masalalari bir-biriga bog'lanadi.

Oyto'ldi timsoli davlat, baxt yoki saodatning o'tkinchi va beqaror jihatlarini anglashga yo'naltiradi. Bu obraz orqali insonning mavqe va imkoniyatlarga munosabati, saodatning mohiyati va tashqi muvaffaqiyatning chegaralari haqida fikr yuritiladi. Ma'rifiy mazmun nuqtayi nazaridan bu holat o'quvchini faqat boylik yoki mansabni hayotning yakuniy maqsadi deb bilmaslikka, ularning axloqiy mas'uliyat bilan bog'liqligini tushunishga chorlaydi. Shunday qilib, ramziy obrazlar mavhum tushunchalarni jonlantirib, ularni esda qolarli badiiy shaklga keltiradi.

O'gdulmishning aql va idrok bilan bog'lanishi ma'rifatning amaliy tomonini kuchaytiradi. Aql insonning tajribani tahlil qilishi, oqibatni hisobga olishi, muammolarni mulohaza bilan hal qilishi va nutqini nazorat etishi uchun zarur. O'gdulmish bilan bog'liq suhbatlar aqlning faqat nazariy fazilat emas, balki kundalik xulq va ijtimoiy faoliyatda namoyon bo'lishi kerakligini ko'rsatadi. O'zg'urmish obrazi esa qanoat, ruhiy me'yor va dunyoviy intilishlarni baholash masalalarini ko'taradi. U orqali inson o'z istaklarini nazorat qilish, me'yorni bilish va hayotiy maqsadlarni mulohaza bilan tanlashga da'vat etiladi.

© 2026 London International Monthly Conference on Multidisciplinary Research and Innovation. All Rights Reserved.

Bu to‘rt obrazning o‘zaro munosabati ma’rifiy g‘oyalarni bir tomonlama talqin qilishdan saqlaydi. Adolat aqlsiz qolsa, qarorlar puxta bo‘lmasligi mumkin; aql axloqiy mas’uliyatsiz bo‘lsa, shaxsiy manfaatga xizmat qilishi ehtimoli bor; saodat qanoat va me’yor bilan bog‘lanmasa, beqaror istaklar ortidan quvishga aylanadi. Badiiy tizimning kuchi shundaki, har bir fazilat boshqa fazilatlar bilan munosabatda to‘liqroq anglanadi. Bu esa dostonning tarbiyaviy konsepsiyasini yaxlit qiladi.

3. Axloqiy tarbiya: bilimning xulq va amaliyot bilan birligi

Dostonda ma’rifat va axloq bir-biridan uzilgan tushunchalar sifatida talqin etilmaydi. Insonning bilimli bo‘lishi uning odobi, muomala madaniyati va amaliy xatti-harakatida ko‘rinishi kerak. Bu yondashuv bilimni o‘z-o‘zicha maqsad deb bilmay, uni ezgu faoliyatga yo‘naltiradi. Bilimli, biroq o‘zini boshqara olmaydigan, boshqalarga zarar yetkazadigan yoki adolatni mensimaydigan kishi doston ilgari surgan komillik mezoniga to‘la mos kelmaydi. Demak, ma’rifiy tarbiya aqliy rivojlanish bilan birga axloqiy o‘zini nazorat qilishni ham nazarda tutadi.

Axloqiy tarbiyaning muhim jihati — insonning o‘z xatti-harakatlari oqibatini anglashidir. Dostonning pand-nasihatlari shaxsni o‘z so‘zi, qarori va munosabatiga javobgar bo‘lishga undaydi. Bunday yondashuv tarbiyani tashqi buyruq yoki taqiq bilan cheklamaydi: inson nima uchun muayyan xatti-harakat to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri ekanini anglashga yo‘naltiriladi. Axloqiy me’yorning mazmunini tushunish esa uning ongli ravishda bajarilishiga zamin yaratadi.

Dostonda shaxs tarbiyasi va jamiyat tartibi o‘rtasidagi bog‘liqlik ham sezilarli. Odamlarning kundalik xulqi jamiyatdagi ishonch, hamkorlik va barqarorlikka ta’sir qiladi. Rostgo‘ylik, va’daga vafo, me’yorni bilish va boshqalarning haqini hurmat qilish kabi fazilatlar alohida shaxsning obro‘sinigina emas, ijtimoiy munosabatlarning sifatini ham belgilaydi. Shu sababli dostonning ma’rifiy qarashlari shaxsiy kamolotdan jamoaviy mas’uliyatga tomon kengayadi.

Bu fikrlarni zamonaviy ta’lim bilan bog‘laganda, adabiy matnni axloqiy tushunchalarni yod oldirish vositasi sifatida emas, balki bahs va mushohada uchun manba sifatida ishlatish maqsadga muvofiq. Masalan, o‘quvchilar obrazlarning qarorlarini taqqoslab, ularning sabab va oqibatlarini muhokama qilishlari mumkin. Biroq bunday pedagogik tatbiq tarixiy matnning o‘ziga xosligini soddalashtirmasligi lozim. Asar bugungi darslikdagi tayyor qoidalar to‘plami emas, balki muayyan davrda shakllangan murakkab axloqiy-falsafiy qarashlar majmuasidir.

4. Til, nutq odobi va ma’rifatning ifodalanishi

Ma’rifiy tarbiyada til va nutq masalasi alohida ahamiyatga ega. Insonning fikri va fe’l-atvori ko‘pincha uning so‘zlash usulida namoyon bo‘ladi. O‘ylab gapirish, vaziyatga mos so‘z tanlash, ortiqcha va zararli nutqdan tiyilish hamda so‘zning oqibatini hisobga olish dostonning axloqiy mazmuniga mos keladigan muhim yo‘nalishlardir. Nutq odobi bu yerda faqat chiroyli gapirish mahorati emas, balki o‘zini boshqarish va boshqalar bilan munosabatni ehtiyotkorlik bilan qurish qobiliyatidir.

Tilning tarbiyaviy vazifasi dostonning badiiy shaklida ham ko‘rinadi. Hikmatli fikrlar, ixcham xulosalar, qarama-qarshi tushunchalar va dialoglar o‘quvchining e’tiborini asosiy g‘oyaga jamlaydi. Nasihatning qisqa va esda qolarli ifodasi uning og‘zaki muhitda ham qayta aytilishiga qulaylik yaratadi. Bunday ifoda shakli didaktik adabiyotning muhim xususiyatlaridan biri bo‘lib, mazmunni badiiy ixchamlik bilan birlashtiradi.

Dostonning dialogik qurilishi fikrni turli nuqtayi nazardan ko‘rishga imkon beradi. Qahramonlar o‘rtasidagi muloqot bir fikrni oddiy takrorlashdan ko‘ra, uning asosini ochish, ehtimoliy e’tirozlarni ko‘rsatish va tushunchalar o‘rtasidagi munosabatni aniqlashtirishga xizmat qiladi. Shu ma’noda dialog nafaqat kompozitsion vosita, balki ma’rifiy metod hamdir. U o‘quvchini tinglash, solishtirish, xulosa chiqarish va fikrni asoslash jarayoniga jalb etadi.

© 2026 London International Monthly Conference on Multidisciplinary Research and Innovation. All Rights Reserved.

Mazkur jihatlar asarni adabiyot darslarida o‘rganish uchun ham imkoniyat yaratadi. Badiiy matndagi nasihatlarni faqat mazmun jihatidan sharhlash bilan cheklanmay, ularning qanday tuzilganini, qaysi obraz orqali aytilganini va dialogda qanday vazifa bajarganini tahlil qilish mumkin. Bu usul o‘quvchilarda matnni chuqur o‘qish, g‘oya va shaklni birgalikda idrok etish ko‘nikmasini rivojlantiradi.

5. Badiiy shakl va didaktik mazmunning o‘zaro ta’siri

«Qutadg‘u bilig»dagi ma’rifiy g‘oyalar badiiy shakldan ajralgan holda mavjud emas. Ramziy obrazlar mavhum axloqiy tushunchalarni inson qiyofasida tasavvur qilish imkonini beradi; dialoglar g‘oyalarni harakatga keltiradi; hikmatli bayonlar esa murakkab fikrlarni ixcham va ta’sirchan shaklda ifodalaydi. Shu vositalar birgalikda didaktik mazmunning qabul qilinishini yengillashtiradi. Agar asar faqat qoidalar ro‘yxati shaklida yozilganida, uning estetik ta’siri va ko‘p qatlamli talqin imkoniyati ancha tor bo‘lar edi.

Badiiy obraz bilan ma’rifiy g‘oya o‘rtasidagi munosabatni ikki tomonlama tushunish mumkin. Bir tomondan, obraz muayyan g‘oyani ifodalash uchun xizmat qiladi. Ikkinchi tomondan, obrazning xarakteri, suhbatdagi o‘rni va boshqa timsollar bilan munosabati g‘oyaning ma’nosini kengaytiradi. Masalan, adolatni faqat «to‘g‘ri hukm» tushunchasi bilan cheklash mumkin emas: u aql, mas’uliyat va davlat tartibi bilan aloqada ko‘rilganda yanada murakkab mazmun kasb etadi. Demak, badiiy shakl tayyor g‘oyani bezash bilangina cheklanmay, uning mazmunini chuqurlashtiradi.

Dostondagi qarama-qarshi tushunchalar ham didaktik ta’sirni kuchaytiradi. Aql va nodonlik, adolat va zulm, me’yor va haddan oshish, foydali va zararli xatti-harakatlar o‘rtasidagi farq o‘quvchiga axloqiy tanlovning oqibatlarini ko‘rsatadi. Bunday qarama-qarshiliklar qahramonlar munosabatida va nasihatlarning mantiqiy qurilishida ifodalanadi. Natijada ma’rifiy mazmun abstrakt tushuncha bo‘lib qolmay, baholash va tanlov bilan bog‘langan hayotiy masalaga aylanadi.

Maqola doirasida aniqlangan muhim jihat shuki, dostonning tarbiyaviy kuchi faqat unda qaysi qadriyatlar ulug‘langanida emas, balki bu qadriyatlar qanday badiiy mexanizmlar orqali o‘quvchiga yetkazilganida ham namoyon bo‘ladi. Shu sababli «Qutadg‘u bilig»ni o‘rganishda mazmuniy va poetik tahlilni bir-biridan ajratmaslik lozim. Ma’rifiy fikr obraz, nutq, kompozitsiya va ifoda usullari bilan birgalikda tahlil qilingandagina asarning adabiy-estetik tabiati to‘liqroq ochiladi.

6. Dostonning bugungi ta’limiy talqini

«Qutadg‘u bilig»dagi ma’rifiy qarashlarning bugungi ahamiyatini ko‘rsatish uchun ularni zamonaviy ta’limning muayyan muammolari bilan mazmunan qiyoslash mumkin. Jumladan, mustaqil fikrlash, axloqiy qaror qabul qilish, nutq madaniyati, ijtimoiy mas’uliyat va bilimdan oqilona foydalanish kabi yo‘nalishlar doston g‘oyalari bilan muloqotga kirisha oladi. Biroq bu o‘xshashlik tarixiy davrlar o‘rtasida to‘liq tenglik borligini anglatmaydi. Doston o‘z davrining siyosiy va ijtimoiy tuzilishi doirasida yaratilgan, bugungi ta’lim esa boshqa institutsional sharoitlarda faoliyat yuritadi.

Asarni ta’lim jarayonida qo‘llashning bir usuli — obrazlar o‘rtasidagi suhbatlarni muammoli savollar asosida tahlil qilishdir. O‘quvchilar muayyan qarashni kim ilgari surayotganini, u qanday asoslanayotganini va boshqa obrazlarning fikri bilan qanday munosabatga kirishayotganini aniqlashlari mumkin. Ikkinchi usul — matndagi axloqiy tushunchalarni tarixiy kontekstda izohlash, ularning o‘sha davrdagi ijtimoiy vazifasini muhokama qilishdir. Uchinchi usul — ma’rifiy mazmunning badiiy ifodasini o‘rganish: ramz, dialog va hikmatli bayonning fikrni qanday ta’sirchan qilishi tahlil etiladi.

Bunday yondashuv o‘quvchini faqat asar mazmunini qayta aytishga emas, balki dalil topish, fikrni asoslash, matnni talqin qilish va xulosa chiqarishga yo‘naltiradi. Shu bilan birga, dostonni zamonaviy axloqiy muammolarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri javob beruvchi universal qo‘llanma sifatida ko‘rsatishdan

© 2026 London International Monthly Conference on Multidisciplinary Research and Innovation. All Rights Reserved.

ehtiyot bo‘lish zarur. Uning ahamiyati tarixiy tafakkur tajribasini, turkiy adabiy tilning imkoniyatlarini va ma’rifiy g‘oyalarning badiiy ifodasini anglashda ham namoyon bo‘ladi.

Natijalar va muhokama

Tahlil natijalari bir necha xulosaviy nuqtani ko‘rsatadi. Birinchidan, «Qutadg‘u bilig»da ma’rifat bilimni egallash bilangina chegaralanmay, aql, axloq va amaliy mas’uliyat bilan birga talqin qilinadi. Bilimning qadri insonning qarorlarida, xulqida va jamiyatga munosabatida namoyon bo‘lishi bilan belgilanadi. Ikkinchidan, dostonning asosiy ramziy obrazlari ma’rifiy qarashlarni alohida-alohida ifodalabgina qolmay, o‘zaro aloqada yaxlit axloqiy-falsafiy tizimni yuzaga keltiradi. Uchinchidan, dialog, savol-javob, hikmatli ifoda va qarama-qarshi tushunchalarga tayangan badiiy qurilish ma’rifiy mazmunning o‘quvchiga yetkazilishida faol vazifa bajaradi.

To‘rtinchidan, dostonning tarbiyaviy mazmuni shaxsiy kamolot va ijtimoiy barqarorlik o‘rtasidagi bog‘liqlikni ta’kidlaydi. Adolat, rostgo‘ylik, aql, qanoat va nutq odobi kabi fazilatlar shaxsiy sifat bo‘lish bilan birga, jamiyatdagi ishonch va munosabatlarga ham ta’sir qiladi. Beshinchidan, asarning bugungi ta’limiy talqini tarixiy kontekstni saqlash, matnga tayangan holda fikr yuritish va badiiy shaklni mazmun bilan birga o‘rganish shartlariga amal qilgandagina ilmiy asosli bo‘ladi.

Muhokama nuqtayi nazaridan, maqolaning asosiy natijasi «Qutadg‘u bilig»dagi ma’rifiy-ta’limiy g‘oyalarni faqat axloqiy pandlar majmuasi sifatida emas, balki badiiy shakl orqali amalga oshadigan yaxlit tizim sifatida talqin qilishdir. Bu yondashuv kelgusida dostonning muayyan boblari va baytlarini matnshunoslik nuqtayi nazaridan batafsil tekshirish, turli nashrlardagi variantlarni solishtirish hamda aniq poetik vositalarning didaktik vazifasini alohida o‘rganish uchun zamin yaratadi.

Xulosa

Yusuf Xos Hojibning «Qutadg‘u bilig» dostoni turkiy adabiyot tarixida ma’rifiy-ta’limiy mazmunni badiiy ifoda bilan uyg‘unlashtirgan muhim yodgorlikdir. Unda bilim inson kamolotining asosiy omili sifatida talqin qilinadi, biroq bilimning haqiqiy qiymati aql, odob, adolat va amaliy mas’uliyat bilan birlashganda namoyon bo‘ladi. Shuning uchun dostonning ma’rifiy konsepsiyasi aqliy rivojlanish va axloqiy tarbiyani bir-birini to‘ldiruvchi jarayon sifatida ko‘rishga asoslanadi.

Asarning ramziy obrazlari — Kuntug‘di, Oyto‘ldi, O‘gdulmish va O‘zg‘urmish — adolat, saodat, aql va qanoat kabi tushunchalarni badiiy jihatdan jonlantiradi. Ularning o‘zaro munosabati ma’rifiy qarashlarning murakkabligini ochib, har bir fazilatni boshqa axloqiy mezonlar bilan bog‘liq holda anglashga yordam beradi. Dialoglar, nasihatlar va hikmatli ifodalar esa g‘oyalarni o‘quvchi uchun ta’sirchan va esda qolarli shaklda taqdim etadi.

Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, «Qutadg‘u bilig»ning tarbiyaviy ahamiyatini to‘liq anglash uchun mazmun va shaklni birgalikda tahlil qilish lozim. Asar bugungi ta’lim jarayonida mustaqil fikrlash, axloqiy mulohaza, nutq madaniyati va ijtimoiy mas’uliyat masalalarini muhokama qilishga imkon beradi. Biroq zamonaviy talqin tarixiy sharoitni hisobga olishi va matnning o‘ziga xosligini saqlashi shart. Kelgusidagi tadqiqotlarda aniq bob va baytlar asosida ma’rifiy g‘oyalar bilan badiiy vositalar munosabatini batafsil o‘rganish maqolaning xulosalarini yanada chuqurlashtirishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Arat, R. R. (haz.). Kutadgu Bilig I: Metin. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1947.
2. Arat, R. R. (çev.). Kutadgu Bilig II: Çeviri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1959. (Keyingi nashrlari ham mavjud.)
3. Dankoff, R. Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes. Chicago; London: The University of Chicago Press, 1983.

© 2026 London International Monthly Conference on Multidisciplinary Research and Innovation. All Rights Reserved.

4. Kaya, U. “Kutadgu Bilig ve Yusuf Has Hacib’in Eğitimle İlgili Görüşleri.” Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2017, 1(1).
5. To‘xliyev, B. Yusuf Xos Hojib va turkiy xalqlar folklori. Toshkent: Bayoz, 2013.
6. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig (hozirgi o‘zbek tilida). So‘zboshi muallifi B. To‘xliyev. Toshkent: Cho‘lpon, 2007.
7. “Kutadgu Bilig.” Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü. Ahmet Yesevi Üniversitesi. Elektron ilmiy ma’lumotnoma.

© 2026 London International Monthly Conference on Multidisciplinary Research and Innovation. All Rights Reserved.